

Vaidutis Laurėnas

## Pilietinės visuomenės dilemos Lietuvoje

### Santrauka

*Šiame straipsnyje dėstomas pilietinės visuomenės sąvokos rekonstrukcijos atvejis ir, pasitelkus naują teorinį instrumentarijų, analizuojamos pilietinės visuomenės tapimo ir raidos dilemos Lietuvoje. Lietuvos plėtotės modeliuose nesunku išvelti pilietinės visuomenės perspektyvos konstravimo pastangas, tačiau pilietinę visuomenę „paskelbus“ neišvengiamybė, stokojama lygiavėrio jos esmės supratimo. Masinis formulės „pilietinė visuomenė“ vartojimas nusako net jos devalvaciją. Pilietinės visuomenės sampratoje vyrauja nepolitinio pobūdžio akcentai. Straipsnyje, kitaip negu nepolitinės pilietinės visuomenės analitinės dimensijos atveju, siekiama aktualizuoti pilietinės visuomenės ir politinės sąsajas, šių sąsajų potencialą, o taip pat ir ribas. Pilietinė visuomenė – tai nesuskaičiuojama daugybė mažų, laikinų susivienijimų, nuolat besiformuojančių, žlungančių ir vėl susidarantių pačių keisčiausių judėjimų, pereinančių net prie dramatiškų akcijų ir vėl atlėgstančių, ir tik šitaip – natūraliai – socialiai koordinuojami. Pilietinė visuomenė čia suvokiama ne tik kaip visuomenės gebėjimas keistis ar būti stabilia „iš apačios“, bet ir kaip potencialus visuomenės fragmentacijos šaltinis. Todėl prasminga nagrinėti pilietinės visuomenės aktualijas pasitelkus ne tik jos ir valstybės takoskyros, bet ir jų sąveikos (greta kitų jos formų – ir politinės) kategorijas.*

**Raktažodžiai:** depolitizacija, etatizmas, naujoji politizacija, pilietinė visuomenė, subpolitika.

### Įvadas

Pilietinė visuomenė tapo tuo fenomenu, kuriam pokomunistinės kaitos laikotarpiu skiriamas ypatingas dėmesys. Komunistinių režimų kritikai jau 8-ame dešimtmetyje aiškino valstybės pastangas užgožti pilietinę visuomenę kaip pražūtingas patiemis režimams, o kova už pilietinės teisės buvo tapatinama su kova už pilietinės visuomenės sklaidos galimybes. 9-ojo ir 10-ojo dešimtmečių sandūroje jau atrodė, kad žlungant komunistiniams režimams negrįžtamai įsigali pilietinės visuomenės principai. Sykiu neišvengta pilietinės visuomenės idealizacijos. Jei gu pirmoji šios idealizacijos banga buvo susijusi su komunistinių režimų kontroliuojamų visuomenių išsilaisvinimo viltimis, tai antroji prasidėjo praėjusio šimtmečio paskutiniojo dešimtmečio antrojoje pusėje ir yra susijusi su nusivylimu neoliberaliomis struktūrinėmis ekonomikos reformomis, kurios neatnešė lauktos sėkmės, ir viltimi, jog pokomunistiniai kraštai gali pakilti plėtotei tik tada, jei pilietinė visuomenė taps pagrindiniu jos veiksmu. Praktika byloja apie didelius sunkumus kuriant rinkos ekonomiką be

valstybės, gebančios nustatyti žaidimo taisykles. Net ir neoliberali minimali teisinė valstybė reiškia politikos vyrvimą ekonomikos atžvilgiu.

Šiame straipsnyje laikomasi tos analitinės tradicijos, kuri nubrėžia skirtį tarp koncepcijų, kuriose pilietinė visuomenė – „tobula save organizuojanti bendruomenė, susitelkusi laisvanoriškos ir laisvos individų sąveikos būdu“, iš esmės tampa nauja utopija, net alternatyva susikompromitavusiai socializmo utopijai, ir tų koncepcijų, kuriose aptariamos realios pilietinės visuomenės galimybės ir ribos (Cohen, Arato 1992; Keane 1998). Tad kokios gi tikros pilietinės visuomenės galimybės ir kur driekiasi jos ribos? Užbėgdami į priekį galime pasakyti, jog atsakymas į šį klausimą yra labai nevienareikšmiškas.

Dažnas pilietinės visuomenės sąvokos vartojimas Lietuvos kaitos tyrimuose netapatus šitos sąvokos analitinio potencialo tyrinėjimams. Pilietinės visuomenės sampratai ir tapimo ypatybėms Lietuvoje skirta ne tiek daug dėmesio, nors neretai įtraukiami įvairūs aspektai (Jankauskas

2002; Krupavičius 2001). Esmingiausios yra J. Palidauskaitės (1994; 1997) ir M. Šaulausko (1998 b) metodologinio pobūdžio nuorodos. M. Šaulauskas - bene vienintelis Lietuvos mokslininkas, nagrinėjantis pilietinės visuomenės ir valstybės sąveikas pasitelkdamas kooperuojančios ir opozicinės pilietinės visuomenių skirtį bei priskiriantis pilietinės visuomenės sandams ir politines partijas. Sykiu yra studijų, kuriose nagrinėjama pilietinės visuomenės problematika Lietuvoje, bet net nepateikiama tokios visuomenės definicija (Degutis 1995).

Ir analitinis, ir praktinis pilietinės visuomenės matmenys nuolat kinta. Dabar vyraujantis požiūris apibūdina pilietinę visuomenę kaip takoskyros tarp valstybės ir visuomenės produktą. Pilietinė visuomenė idealizuojama teigiant, kad dabar valstybė jau nėra visuomenę telkianti institucija, o iš visų pusių kyla kolektyviniai sąjūdžiai, neigiantys bet koki valstybės kišimąsi į visuomenės gyvenimą. Iš tikrųjų distancija tarp valstybės ir visuomenės nenumaldomai didėja ir vis dažniau "matuojama" apibūdinant valstybę kaip "visuomeninį verslininką". Viena valstybės ir visuomenės nutolimo priežastis yra tradicinis siekis sukurti nepolitinę visuomenę. Taip, valstybė turi ribotas galimybes telkti visuomenę, bet sykiu reikia aiškintis, kokias galimybes telktis turi pati pilietinė visuomenė. A. Touraine (1998) yra įsitikinęs, jog nauji kultūriniai ir socialiniai judėjimai - pilietinės visuomenės raiškos formos - sukuria dar didesnę distanciją tarp pilietinės visuomenės ir valstybės. Iš tikrųjų kultūriniai ir socialiniai judėjimai ne tiek siekia (net nesiekia) iškovoti valstybinę valdžią, kiek siekia pakeisti gyvenimą ir šitaip iškovoti kultūrinę ir socialinę valdžią. Bet tokiu atveju skirtis tarp valstybės ir visuomenės nėra nesumažėja. Apskritai protesto judėjimai yra disfunkciniai valstybės atžvilgiu, kadangi kvestionuoja valstybinės valdžios monopolizmą. Neretai netikėti ir sunkiai paaiškinami pilietinės visuomenės segmentai "susprogdina" visuomenės gyvenimo tėkmę, o valdžiai kartais net visiškai nesiseka su jais sąveikauti.

Šiame straipsnyje plėtojama mintis, kad pilietinės visuomenės nepolitiškumo akcentavi-

mas yra jos raidos trikdys, o pilietinės visuomenės politinė komponentė yra būtina jos ir valstybės tolygaus sąveikavimo, minėtosios distancijos mažinimo sąlyga.

Tarkime, pilietinė visuomenė yra privačių individų, siekiančių savų tikslų, savikūros rezultatas (dėl šios priežasties natūralesnis nei valstybinės šių piliečių vienijimo pastangos). Bet ar tokia pilietinės visuomenės samprata nenumano visuomenės konsolidacijos stokos ir fragmentacijos pavojų? Beje, pilietinės visuomenės nepolitiškumo motyvas pats save riboja kviesdamas šią visuomenę nebūti apolitiška. (Čia netapatinami pilietiško kaip valstybės institucijos, ir pilietiško kaip laisvo individo raiškos aspektai.) Vadinasi, prasminga formuluoti pilietinės visuomenės politinio turinio arba nevalstybinės politikos formos (subpolitikos) problemą. O tai rodo, kad pilietinės visuomenės prasmė yra dalies valstybės atliekamų funkcijų perėmimas. "Pilietinė visuomenė – tai ne privatus inteligentiškų diskusijų žaidimas, kuriame nedalyvauja valdžios institucijos; o galbūt ir žaidimas, nukreiptas prieš šias institucijas" (Dahrendorf 1996; 65).

Pilietinės visuomenės veiksniai - namų ūkis, kultūrinė veikla, įvairiausios interesų grupės - turi būti papildytos politinės sąveikos komponentu. Būtent pastarasis komponentas yra problemišiausias. (Straipsnyje išsamiau nesvarstoma pilietinės visuomenės ir ekonomikos sąsajos bei skirtys.) Neretai pilietinės visuomenės politinio komponento išskyrimo pastangos tapatinamos su visumine pilietinės visuomenės politizacija. Iš tikrųjų pilietinės visuomenės politizacija tėra vieno papildomo jos segmento "inkorporavimas". O tai nusako, kad pilietinėje visuomenėje, be kita ko, prasminga įžvelgti "natūralų", iš esmės priešingą "dirbtiniam", politinį konsolidacinį potencialą. Pilietinės visuomenės tapimo ir raidos problematika yra aktuali tiek, kiek valstybinė visuomenės organizacijos forma yra antrinė, ribota ir nepakankama. Todėl pilietinė visuomenė visada išliks siektinu tikslu.

Esminis klausimas: ar pilietinei visuomenei perimant atskiras valstybės funkcijas tebevyksta politikos turinio kaita, ar kinta ir po-

litikos mastas? Galima teigti, kad valstybinė politikos forma apskritai riboja politiką. Juk netektų ilgai įrodinėti, jog šiandieninės demokratinės valstybės neįtraukė į politinių sprendimų priėmėjų gretas pakankamo skaičiaus gabiausių ir doriausių piliečių ir nepaskatino nors kiek didesnio visuomenės pasitikėjimo. Šito valstybė ir negali padaryti. Bet to, šių funkcijų tiesiogiai gali imtis pati visuomenė, nelaukdama molonės iš savo patikėtinių, kuriems suteikė valstybinės valdžios mandatą. Taigi ne visi politiniai klausimai gali būti sprendžiami tik valstybės institutų. Suprantami piliečių judėjimų siekiai riboti politikos centralizaciją ir profesionalizaciją, vadinamąją “džiąją politiką” apskritai.

Šiame straipsnyje pabrėžiama, kad takoskyra tarp valstybės ir visuomenės yra esminė, bet nepakankama pilietinės visuomenės tapimo ir raidos sąlyga. Tradicinėje sampratoje sureikšminamas pilietinės visuomenės savikūros vaidmuo. Straipsnyje dėstomos dvi tokio sureikšminimo atsvaros. Viena vertus, pilietinė visuomenė yra ir valstybės kūrybos išdava. Antra vertus, pilietinė visuomenė yra ne tik būtina plėtotės sąlyga, bet gali tapti ir jos kliuviniu. Ji negali be atodairos perimti valstybės funkcijų, kadangi stokoja institucionalumo. Vadinant pilietinę visuomenę “aukščiausia sociumo integracijos forma” galima nepastebėti jos galimybių ribų. Pilietinė visuomenė turi ribas, už kurių prasideda visuomenės fragmentacija, iršmas. Taigi pilietinės visuomenės funkcijų įžvalgos neturėtų užgožti galimų jos disfunkcijų įžvalgų. Pilietinę visuomenę prasminga analizuoti jos ir valstybės pastovių, neretai prieštaringų sąveikų kontekste.

Straipsnio analitinis novatoriškumas tiesiogiai priklauso nuo to, kiek pavyks pasistūmėti rekonstruojant senąją pilietinės visuomenės sąvoką. Šioje rekonstrukcijoje daugiausiai remiamasi E. Gellnerio (1994) samprotavimais apie pilietinę visuomenę. Svarbu tai, jog E. Gellnerio pilietinės visuomenės teorinis konstruktas išdėstytas atsižvelgiant į pokomunistinės raidos aplinkybes. Šis konstruktas yra

vertingas dar ir dėl nubrėžtos takoskyros tarp demokratijos ir pilietinės visuomenės, pažymint didesnę sąvokos pilietinė visuomenė realistiškumą. Straipsnyje taip pat atsižvelgiama į J. Alexanderio (1998; 2002) pilietinės visuomenės problemų tyrimus, kuriuose kaip pagrindinis pilietinės visuomenės bruožas akcentuojamas solidarumas už valstybės ir ekonomikos ribų bei atkreipiamas dėmesys į pilietinės visuomenės kaip naujos utopijos konstravimo pastangas ir jų prasmę. Rinkos fundamentalizmo formavimosi laikotarpiu nepaprastai svarbu neskelbti ekonomikos pilietinės visuomenės anatomija.

### **Pilietinės visuomenės sąvokos rekonstrukcijos bandymas**

Pilietinės visuomenės sąvokos rekonstrukcija galima išryškinant kelias pilietinės visuomenės dilemas:

- nepolitiškumą – politiškumą;
- sistemiškumą – antisistemiškumą;
- konsoliduotumą – fragmentiškumą;
- lokalumą – globalumą.

Nepolitiškumas – politiškumas. Kertinė rekonstrukcijos ašis yra pilietinės visuomenės politiškumo įžvalga, vyraujant nuostatai, anot kurios, pilietinės visuomenės prasmė glūdi jos nepolitiškume. Pilietinės visuomenės supriešinimas politinei visuomenei – nepriklausomo nuo politinių ir teisinių institucijų visuomeninių santykių pasaulio išskyrimas – siekia Hėgelio laikus.<sup>1</sup> Įžymusis mąstytojas manė, kad valstybė privalo vyrauti, kadangi ji yra aukštesnė organizacija (pilietinė visuomenė atsiranda tik po valstybės atsiradimo) ir tikroji žmogaus laisvės sąlyga. Atkreipkime dėmesį į tai, kad tokia etatizmo apologetika dar nepriklauso tik istorijai.

Ilgainiui susiklostė nuomonė, jog pilietinė visuomenė yra save organizuojančios grupės ir individai, nepriklausomi nuo valstybės, siekiantys kurti asociacijas bei susivienijimus ir ginti jų interesus pasitelkiant nepolitinę organizaciją ir socialinius judėjimus. Bet ir šiuo atveju

<sup>1</sup> Ilgą laiką – nuo Aristotelio iki Rousseau – valstybė ir pilietinė visuomenė buvo sinonimai ir tik vėliau susiformavo kaip savarankiškos sąvokos.

pažymima, jog pilietinei visuomenei nebūdingas politiškumas.

Dažnai pilietinės visuomenės nepolitiškumas kildinamas iš piliečių susitelkimo ties privačiais gerovės siekiais.

Nerečiau pilietinės visuomenės nepolitiškumas kildinamas iš neteisingos prielaidos apie politikos tapatumą jos valstybinei formai. Tokiame kontekste pilietinei visuomenei suteikiamas antietatistinis pobūdis, tapatinamas su jos antipolitiškumu. Iš tikrųjų valstybinė politikos forma yra etatistinė. Centralizuota valdininkija lemia valstybės – ypač didelės organizacijos – nerangumą ir disfunkcinį pobūdį. Valstybinės politikos disfunkcinio įveikimo siekiuose atsispindi viltis paversti pilietinę visuomenę rimčiausiu atsispyrimo etatizmui svertu.

Pagaliau, pilietinės visuomenės nepolitiškumo akcentavimas nusako partnerystės santykių su valstybe ignoravimą. Toks ignoravimas yra sukūręs net revoliucines įtampas. Socialinių judėjimų istorija byloja apie jų veiksmingumo išaugimą ne tada, kai jie, atsiskyrę nuo valstybės ir politinių partijų, kritikuoja jų veiklos būdus ir rezultatus, bet tada, kai jie įvertina savo veiklos politinę prasmę. Tą patį socialinių judėjimų istorija byloja apie šių judėjimų atolydį, kai jie ilgą laiką nesugeba inicijuoti problemų, kurios juos ir pagimdė, politinių sprendimų. Socialinių judėjimų apolitiškumas sukuria atstovaujamosios demokratijos institucionalizacijos problemą. Tokioje depolitizacijos aplinkoje realiais tampa demokratinės politinės daugumos nesusidarymo pavojai. O kai tik politiniai institutai praranda atstovavimo bruožus, jie netenka pasitikėjimo ir negali būti patikimais socialinių konfliktų sprendimo mechanizmais. Pamokanti darbininkų judėjimo – faktiškai pirmojo pilietinės visuomenės kolektyvinio judėjimo – autonomijos istorija. Nors darbininkų judėjimas išlaikė savo vidinę subordinaciją politinės veiklos atžvilgiu. Bet naujieji socialiniai judėjimai sukuria dar didesnę distanciją tarp socialinio protesto ir politinės veiklos, kai kurie iš jų visiškai neigia valstybę. Tai, beje, gali izoliuoti valstybę ir iš tikrųjų palikti ją pačių įtakingiausių interesų grupių rankose.

Pastaruoju metu įsivyraujančios pomateria-

lizmo ir masinio informuotumo vertybės lemia esmines slinktis valstybės ir pilietinės visuomenės struktūrose. Tokioje aplinkoje pilietinės visuomenės nepolitiškumo akcentavimas jau apibūdina šios visuomenės depolitizacijos pastangas. Pilietinės visuomenės depolitizacijos esami ir galimi padariniai yra labai rimti. Depolitizacijoje galima išvystyti nevalstybinės visuomenės būklės sureikšminimą ir nekonstruktyvią politikos kritiką, skelbiančią net politikos “mirtį”. Bet tokia autonomija tėra tariama. Iš esmės bet kuri visuomenė – atskira ar būdama didesnės sistemos dalimi – yra suderintos veiklos kaip priešpriešos fragmentacijai ir irsmui produktas. O suderintos veiklos siekiai reikalauja politinės organizacijos. Pilietinės visuomenės tariamas autonomiškumas valstybės atžvilgiu labiau atsiskleis nagrinėjant jos sistemiskumą ir antisistemiskumą.

Pilietinė visuomenė kaip tam tikra interesų grupių ir socialinių judėjimų visuma nėra tik socialinė ir ekonominė, tačiau ir politinė, bet nevalstybinė (nevyriausybinių) struktūra. Anot R. Putnamo (2001), priklausyti pilietinei bendruomenei pirmiausia reiškia aktyviai dalyvauti viešuosiuose reikaluose. Tokią minties giją žadina ir L. Diamondo (1996) pilietinės visuomenės struktūros samprata. Greta ekonominių, kultūrinių ir kitų interesų grupių jis išskiria ir pilietines grupes, kurios siekia, pasitelkdamos nepartinį veiksnį, patobulinti partinę sistemą, akcentuodamos žmogaus teises, šviesdamos ir mobilizuodamos rinkėjus, kovodamos su korupcija ir t. t. Šis “ir taip toliau” gali būti pratęstas iki politinių problemų, politinės darbotvarkės formulavimo, pagaliau atskirų valstybės funkcijų perėmimo. Nes ir ties privačiais interesais susitelkusiems individams reikalingos kryptingos valios pastangos, veiksmų koordinavimas.

Pilietinės visuomenės struktūroje galima išskirti šiuos komponentus: 1) socialinį kultūrinį (šeimyniniai giminystės, etniniai, religiniai ir kiti panašaus pobūdžio ryšiai, apskritai kultūrinė įvairovė); 2) ekonominį (ekonominis pliuralizmas); 3) politinį (politinis pliuralizmas); 4) asmenybinį (individualus pasirinkimas, kuris yra galimas esant veiksmingoms pirmo-

sioms trimis struktūros dalims).

Pilietinės visuomenės politiškumo nederėtų tapatinti su etatizuotos visuomenės politiškumu. Pilietinės visuomenės politinės sąveikos skiriasi nuo valstybės politinių sąveikų organizacijos privatumu ir laisvanoriškumu, kai individai ir jų grupės bendrauja tiesiogiai. Pilietinės visuomenės politinė koordinacija negali būti centralizuota ir priklausoma nuo valstybės. Pilietinė visuomenė yra savireguliuojantis tarpasmeninių santykių tinklas, kuris skiriasi nuo valstybės institutų tuo, kad neturi griežtai ir aiškiai išreikštos valdžios – viešpatavimo-paklūsimo – santykių struktūros. Dėl to pilietinė visuomenės institucionalizacija nėra vientisa, priešingai – ji perdėm segmentiška ir neretai prieštaringa. Tai, žinoma, riboja pilietinės visuomenės sklaidos tempą ir mastą.

Tuo tarpu prasminga kalbėti apie pilietinės visuomenės politiškumo stoką ir politizacijos reikmes. Pilietinės visuomenės politizacija – tai atskiro individo diskretiškas dalyvavimas viešųjų reikalų tvarkyme už valstybės institutų ribų. Modernioje visuomenėje atskiras individas mano galįs svarstyti ir spręsti visuomenės viešuosius reikalus. Bet jo gyvenimo būdas neleidžia jam būti pastoviu politinio vyksmo dalyviu. Todėl šis individas siekia tokios politinio vyksmo institucionalizacijos, kuri būtų atvira jo nereguliariam dalyvavimui. Dalyvavimo išpareigojimas tėra sąlyginis, tuo tarpu politinio vyksmo atvirumo reikalavimas – absoliutus. Tokias individo reikmes geriausiai tenkina pilietinės visuomenės politinių sąsajų tinklas.

Pilietinės visuomenės tapsmo tapatinimas su depolitizacija nusako uždaros, vadinasi, nedemokratinės politinės visuomenės kūrimą. Vienas tokio uždaro pavyzdys – viešųjų reikalų tvarkymo atidavimas į profesionalų, iš tikrųjų „valdančiosios klasės“ rankas. Gyvybiškai svarbių visuomenės funkcijų atidavimas tik specialistams yra pavojingas. Viešųjų reikalų tvarkymo atidavimas į specialistų rankas, be kita ko, reiškia ir prievartos teisės bei priemonių atidavimą siauros visuomenės narių dalies žinion. Tokia situacija istoriškai neišvengiama, tačiau istoriškai neišvengiama tampa ir kita pomaterialios ir informatyvios žinių visuomenės situ-

acija – nepasitikėjimas profesionalais. Patikėję savo saugumą ir gerove kitiems, modernios visuomenės žmonės pasijunta bejėgiai ir todėl nepasitikintys savo patikėtiniais. Pirmynėigėse šalyse išplitęs nepasitikėjimas yra savo lygiavertiškumą suvokiančių žmonių nepasitikėjimas. Bejėgiškumas juolab didėja vykstant individų atomizacijai. Tokios aplinkybės skatina pilietinio – netapataus valstybiniam – vienijimosi reikmes. Pilietinis vienijimasis reiškia, jog viešųjų reikalų tvarkymas nepatikimas tik „valdančiajai klasei“. Privalu pridurti tai, jog demokratinė politika galima tik esant politizuotai pilietinei visuomenei.

Pilietinės visuomenės plėtra nusako politiškumo ribų kaitą – plėtimąsi. Bet tokia politikos plėtra visuomenei priimtina tik tuo atveju, jei tas plėtimasis vyksta apribojant valstybės intervencionizmą.

Sistemiškumas – antisistemiškumas. Pilietinės visuomenės sistemiškumo-antisistemiškumo dilema gali būti nagrinėjama dviem pjūviais. Vienu atveju turi būti nagrinėjamas individas integruojantis, kooperuojantis pilietinės visuomenės potencialas, jos institutų tinklo tolygumas ir mastas. Kitu atveju turi būti tiriami pilietinės visuomenės veiksmas valstybės atžvilgiu. Tačiau šiame tyrime pasirinkta pilietinės visuomenės dilemų tipologizacija įpareigoja sistemiškumo-antisistemiškumo dilemą analizuoti pilietinės visuomenės provalstybinių-antivalstybinių tendencijų požiūriu.

Istoriškai perspektyvius valstybės ir pilietinės visuomenės santykius prasminga vadinti „lojalia takoskyra“, kurios esmę sudaro tai, kad valstybės stabilumas garantuojamas ne tik teisinėmis normomis, o pilietinė visuomenė nėra išskirtinė veikla už šių normų ribų. Rekonstruota pilietinės visuomenės sąvoka akcentuoja visuomenės ir valstybės bendradarbiavimą. Šio bendradarbiavimo esmė – selektyvus (nebūtinai nuoseklus, bet būtinai efektyvus) valstybės funkcijų perėmimas į pliuralistinių politinių ir ekonominių asociacijų, kurios „neįkalina“ individo, kaip tai padaro valstybės institutai, rankas. Pilietinės visuomenės prasmė neapsiriboja valstybės skatinimu geriau atlikti savo funkcijas. Pilietinė visuomenė perima ne tik valsty-

bės neefektyviai atliekamas funkcijas, bet ir atlieka tas visuomenės funkcijas, kurių valstybė negali atlikti. Vadinas, išplėtota pilietinė visuomenė nenusako silpnos valstybės. Taip pat akivaizu, kad išplėtota valstybė anksčiau ar vėliau tampa silpna, jeigu ji nesiremia pilietinės visuomenės pastangomis. Šiuo atveju valstybės galia matuojama ne jos funkcijų gausumu, bet jos funkcijų atlikimo kokybe.

Svarbu nesusiešinti pilietinės visuomenės kaip atsvaros valstybei, t. y. jos nevalstybiškumo. O to nebus padaryta, jeigu įvertinsime pilietinės visuomenės savikūros galimybes ir potencialą. (Tai bus galima geriau padaryti nagrinėjant konsoliduotumo-fragmentuotumo dilemą.) Ne mažiau svarbus pilietinės visuomenės pagrindas – valstybės pastangos kuriant pilietinę visuomenę. E. Gellneris (1994) pasiūlė pilietinės visuomenės - nevyriausybiinių institutų (profesinių, kultūrinių, švietėjiškų, religinių, labdaros ir kitų), pakankamai stiprių, kad galėtų būti atsvaru valstybei ir, netrukdydami jai, sugebėtų atlikti taikdario tarp pagrindinių interesų grupių vaidmenį, ribotų valstybės siekius dominuoti ir apsaugotų likusią visuomenę nuo atomizacijos - per daug neatsieti nuo valstybės.

Pilietinę visuomenę kurti tegali demokratinė valstybė. A. Giddensas (2000) pilietinės visuomenės susikūrimą tiesiogiai sieja su modernios valstybės formos atsiradimu; valstybė ir pilietinė visuomenė formuojasi kartu kaip susiję transformacijos procesai. Atrodo, kad A. Giddensas, manydamas, jog pilietinė visuomenė sustruktūrinta kaip valstybės kišimosi į kasdienį gyvenimą „kita pusė“, priešingai E. Gellneriui, pernelyg susieja valstybę ir pilietinę visuomenę. Per didelis jų susiejimas gimdo „pusiausvyros“ iliuzijas, tikintis, kad net skirtingą jėgą organizacijos prasme turinčios valstybė ir pilietinė visuomenė išlieka lygiavertės partnerės. „Lojali takoskyra“ yra realesnė. Kuo labiau socialiniai judėjimai atsitiesia nuo politinių institucijų ir tikslų, tuo mažesnė jų sėkmės tikimybė. O politinės demokratijos institucijos išsilaiko tik todėl, kad dar sugeba agreguoti socialinių judėjimų reikalavimus.

Pilietinės visuomenės ir valstybės dichoto-

mija yra alogiška, nors ne aistoriška. Istorijoje apstu faktų, kai pilietinė visuomenė veikė kaip disfunkcija valstybės atžvilgiu. Tačiau ilgainiui tapdavo aišku, kad tokiais atvejais iš tikrųjų valstybė pasižymėdavo disfunkciškumu visuomenės atžvilgiu. Pilietiškumas yra antipodas tik totaliai visuomenės politizacijai. Bet tokiais atvejais, kai tarp visuomenės ir valstybės nebuvo lojalumo, pilietinė visuomenė buvo perdėm fragmentiška ir iš esmės negalėjo atlikti savo funkcijos. Antisistemiškumas nėra pakankamas pilnutinei pilietinės visuomenės sklaidai, nes jis neatitinka pilietinės visuomenės esmės ir pastoviai skatina valstybės pastangas riboti pilietinę visuomenę. Antisisteminė visuomenė geriausiu atveju gali būti kvalifikuojama propilietine visuomene, iš tikrųjų neturinčia ateities.

Konsoliduotumas – fragmentiškumas. Šios dilemos esmė – rasti būdą, kaip politikos dekoncentracijos nepaversti visuomenės fragmentacija. Ar pilietinės visuomenės institutų tinklo plėtra yra tapati jos individų kooperuojančio potencialo augimui? Klausimas pagrįstas, nes pilietinė visuomenė, net ir jos politinių sąsajų požiūriu, veikiau pasižymi fragmentiškumu negu konsoliduotumu, kadangi jos kūrybos substancija yra laisvas, aktyviai ir dažniausiai spontaniškai veikiantis individas, o ne griežtai hierarchizuota struktūra. Pilietinės visuomenės organizacijos „kitoniškumas“ – jos segmentų laisvoriškumas ir autonomija - tampa visuomenės fragmentacijos pagrindu. Bet ir valstybinis visuomenės vientisumo palaikymas turi žinomas ribas. Didesnis pilietinės visuomenės konsoliduotumas galimas tuo atveju, kai jos kūryboje ir raidos palaikyme dalyvauja valstybė.

Taigi pilietinę visuomenę svarbu skirti nuo fragmentuotos visuomenės, o ne tik nuo valstybės. Bet pilietinė visuomenė ne visada pajėgia skirtis nuo fragmentiškos visuomenės, o tokioje visuomenėje jau negalima demokratinė politika. Fragmentiškoje visuomenėje žmonės nenorės nors kiek masiškiau dalyvauti sprendžiant bendrabūvio, t. y. politinius reikalus. Tad svarbu matyti ribą, skiriančią normalų demokratinį procesą nuo hiperdemokratijos, iš tikrųjų nuo fragmentacijos chaoso.

Visuomenės fragmentacijos aplinkoje didėja politikos profesionalizacijos reikšmė. Visuomenės fragmentaciją lydi dalyvavimo politikoje deficitas. Profesionalizacija šiuo atveju rodo, kad visuomenė, stokodama kolektyvinės tapatybės arba holistinės savivokos, pradeda pasikliauti politikų ir administratorių jos atžvilgiu formuojama politika. Tuo tarpu žinome, kad demokratijos principai neatsiejami nuo galimybės dalyvauti politikos formavimo procese, diskusijos dėl politinių sprendimų turinio ir reikalingumo.

Demokratiniam politiniam režimui reikia pilietinės visuomenės, nes jis iš esmės jau nėra tik valstybinis. Pilietinė visuomenė kuria demokratinį politinį režimą „iš apačios“, t. y. normaliai ir patikimai. Tačiau pilietinės visuomenės institucionalizacija nėra sukaustoma visuotinais lygybės ir laisvo pasirinkimo idealais, todėl ji diskretiškiau, bet realistiškiau įgyvendina šiuos demokratinias vadinamus idealus.

Lokalumas – globalumas. Pilietinės visuomenės kilmė ir jos egzistencija ilgą laiką siejama dviem toponimais: komunaline ir etnine bendruomenėmis. Šiandieninėse pilietinės visuomenės lokacijos sampratoje taip pat vyrauja įvairovė. Vieniems pilietinė visuomenė reiškia nacionalinės valstybės ribose susibūrusią bendruomenę. Yra kraštutinės lokalizacijos šalininkų, manančių, kad „<...> ne tik, net ne tiek nacionalinių politinių kolizijų išmanymas ar aktyvus dalyvavimas jose, o veikiau aktyvus veikimas bendradarbiaujant su artimiausios teritorinės aplinkos žmonėmis lokalinės visuomeninės kompetencijos rėmuose“ yra pilietiško mo požymis (Pivoras 2001; 110).

Ilgainiui prabilus apie atvirą pilietinę visuomenę, R. Dahrendorf (1996) pažymėjo, kad pilietinės visuomenės išlaikyti įmanoma tik suvokiant jas kaip laiptelius į pasaulinę pilietinę visuomenę.

Pasaulinės pilietinės visuomenės perspektyva atrodo logiška. Bet išlieka du neatsakyti klausimai. Kaip pilietinės visuomenės globalėjimą trikdyt jos lokali prigimtis? Kaip garantuoti pasaulinės pilietinės visuomenės tapsmo tolygumą?

Pilietinės visuomenės lokals prigimties ri-

bas įveikia čia jau ne kartą aptarti socialiniai judėjimai. Užgimdami atskirose šalyse ar jų arealuose socialiniai judėjimai peržengia visas ribas ir dažnai skleidžiasi kaip pasaulį aprėpiančys tam tikrų problemų aktualizavimo tinklai.

Valstybinės politikos vyravimas vienoje šalyje ir tokios politikos santykinis sumažėjimas kitose šalyse pastarosioms gali tapti tam tikru išoriniu pavojumi. Tarptautinių santykių erdvėje nevalstybinės politikos privalumai gali tapti didelėmis netektimis. Valstybinė politikos forma garantuoja visiškai kitas, totalias visuomenės vientisumo (organizuotumo) formas. Segmentuota nevalstybinė politika gali tapti visuomenės silpnybe intervencionistinėje tarptautinėje politikoje. Intervencionizmas čia net negretinamas su imperializmu. Tarptautinis terorizmas yra pakankamas pavojus nevalstybinę politiką skatinančiai visuomenei. Lokali pilietinė visuomenė yra problemiška, pažeidžiama. Nacionalinė valstybė, pilietinė visuomenė ir žmonijos vientisumo augimas yra susaistyti sudėtingų priklausomybių.

Apibendrinant aptartas pilietinės visuomenės dilemas galima pasiūlyti subpolitikos sąvoką, geriausiai apibūdinančią pilietinės visuomenės politines sąsajas (Beck 1993). Iš tikrųjų pilietinė visuomenė nėra politinė visuomenė, bet ji turi politinį komponentą. Šiuo atveju politikos erdvė driekiasi nuolat kintančiame valstybės ir pilietinės visuomenės skirtumų bei sąveikų lauke. Subpolitika yra autonomiško individo naujų socialinių ryšių formų ieškojimo įvairialypių socialumo pokyčių, t. y. pilietinės visuomenės aplinkoje, produktas. Subpolitikos turinys atsiskleidžia perėjime nuo hierarchinių centralizuotų ir į ekonomiką orientuotų prie kompleksinių decentralizuotų ir socialiai bei ekologiškai orientuotų valdymo formų (Beck 1993). Tradicinės politikos institucijos netenka savo įprasto viešosios veiklos agento monopolisto vaidmens, o visuomeniniai junginiai ir pavieniai individai politizuoja, t. y. imasi spręsti viešosios veiklos uždavinius, nebūdami griežtai institucionalizuoti. Visuomenės konsolidacija tampa mažiau priklausoma nuo valstybės.

Subpolitika sprendžia tvarkos, gerovės, sau-

gumo ir teisingumo problemas, tik kitaip. Subpolitika, atmesdama etatizmą, nepereina į libertarizmo ar anarchizmo pozicijas. Per savanoriškas ir valstybės nekontroliuojamas organizacijas žmonės gali ginti savo interesus ir laikyti savo santykius formaliai lygiateisiškais.

Pilietinės visuomenės raidos tendencijas produktyviai apibūdina ir A. Giddenso (2000) gyvenimo politikos sąvoka, pažyminti, kad tam tikroje visuomenės materialinės gerovės ir laisvanoriškumo aplinkoje emancipacinė, išsivadavimo ir lygių gyvenimo šansų kūrimo politika keičiama gyvenimo stiliaus pasirinkimo politika. Tai – pilietinės visuomenės aplinka, kurioje žmogus tapatinasi su socialine tvarka laisvanoriškai, be prievartos.

Subpolitikos, gyvenimo politikos plėtra rodo, kad vis didesnis žmonių visuomeninių sąsajų masyvas paklūsta ne valstybės forma organizuotai prievartai, bet bendro gyvenimo reikmių logikai, kuri yra kiekvieno individo suvokta ir laisvanoriškai pasirinkta.

### **Pilietinės visuomenės ištakos Lietuvoje: nacionalizmas ir antisistemiškumas**

Taigi toliau turime svarstyti ne apie pilietinę visuomenę apskritai, o, pasitelkdami tam tikrą modelį, apibūdinti konkrečius jos požymius Lietuvoje.

Pirmiausia turėtume konstatuoti pilietinės visuomenės istorinio patyrimo stygių Lietuvoje. Istorikai atkreipia dėmesį į pilietinio bendruomeniškumo patirties stygių Lietuvoje (Pivoras 2001).

Pilietinės visuomenės kilmė nėra savaiminė. Pilietinės visuomenės ištakos glūdi prieštaringame nevalstybinės visuomenės saviorganizacijos formos, iš tikrųjų nacionalizmo bei kapitalizmo, ir valstybės sąveikavime. Nors pilietinė visuomenė skiriasi nuo valstybės, tačiau be valstybės pastangų silpna savaime užsimezgusi pilietinė visuomenė netrunka nenykti. Lietuvoje tuo galėjome įsitikinti empiriškai.

Lietuvoje svarbiausi pilietinės visuomenės formavimosi šaltiniai yra nacionalizmas ir antisistemiškumas. Kapitalizmo nuopelnai gero kai mažesni. Šiame sąrašė nėra politinės demo-

kratijos.

Lietuvoje politinė demokratija suvokiama greičiau kaip pilietinės visuomenės padarinys. Ir pilietinė visuomenė, ir politinė demokratija yra skirtingo pasirinkimo sanklodos. Politinių institucijų rinktis iš tikrųjų nėra galimybės, o pilietinė visuomenė pasižymi neribotomis pasirinkimo galimybėmis.

Globalizacijos, internacionalizacijos ir supranacionalinių darinių kūrimosi aplinkoje nacionalizmo pasitelkimas visada sukelia daug emocijų. Juolab pastarosios veržiasi per kraštus, kai neapsiribojama tik retrospektyviu žvilgsniu į nacionalizmą. Tačiau nacionalizmas buvo ir išlieka rimtu ne tik nacionalinės valstybės, bet ir pilietinės visuomenės tapsmo veikniu. Gal būt tik kapitalizmas čia galėtų rungtis su nacionalizmu.

Pilietinės visuomenės susikūrimui ir egzistavimui būtinos valstybės pastangos. Būtų mažai pasakyti, kad pilietinė visuomenė negalima be įstatymo valdžios, kuri garantuoja asociacijų teisę, be valdininkijos kišimosi ribojimo. Pilietinės visuomenės užuomazgos galimos tada, kai valstybinės valdžios priimtinumas, legitimus pobūdis grindžiamas individualiu žmonių pritarimu. Individualaus pritarimo fenomenas atsiranda tik vystantis kapitalizmui. Pilietinės visuomenės tapsmui lemiamos reikšmės turi šie kapitalizmo bruožai: privati nuosavybė ir laisva darbo jėga. Individualaus pritarimo fenomenas formuojasi lygiagrečiai plėtojantis politinei demokratijai. Tačiau Lietuvos gyventojai iki pastarojo meto niekada nepasirūpino didesne ekonomine nepriklausomybe, kadangi kapitalizmo raida čia visada turėjo istorinių kliūčių. Valstybė Lietuvoje yra mažiausiai prisidėjusi prie pilietinės visuomenės tapsmo, juolab kaip demokratinė valstybė. Taip jau susiklostė nacionalinės valstybės istorija.

Pagrindinis nacionalizmo lozungas “viena kultūra – viena valstybė” nubrėžia sudėtingą ryšį tarp nacionalinės valstybės ir pilietinės visuomenės. E. Gellneris (1994) atskleidė pilietinės visuomenės kilmės ir nacionalizmo sąsajas. Etninė kultūra yra visuomenę konsoliduojanti jėga. O patikimos politinės organizacijos, ginančios ir įtvirtinančios šią kultūrą, egzista-

vimas tampa pagrindiniu politiniu rūpesčiu.

Lietuva gelneriškoje pilietinės visuomenės kilmės zonų klasifikacijoje patenka į tą „laiko juostą“, kurioje reikėjo sukurti ir aukštąją nacionalinę kultūrą, ir nacionalinę valstybę. Toks uždavinys buvo sprendžiamas Pirmosios Respublikos laikais. Okupacijos ir galiausiai sovietinė aneksija pilietinės visuomenės tapsmui nepaliko vietos. Bet tai nerodo, kad sovietinėje Lietuvoje nebuvo išlikęs nacionalizmas. Anot A. Štromo (1991), nacionalinė socialistinė Lietuva buvo politinės sąmonės smagratis sovietmečiu. Šia prasme pilietinės visuomenės kūryba 1988 m. Lietuvoje prasidėjo esant nacionalizmo tęstinumui. Kokio masto buvo šis tęstinumas, tai – jau kitas klausimas. Būtent nacionalizmas, žinoma, jo naujoji banga, pažadino pilietinės visuomenės perspektyvą.

Bet nacionalizmo pakilimas 1988 m. susijęs ne tiek su jo kultūriniu potencialu, kiek su nuogastavimu dėl šio potencialo stokos. Pastaruoju atveju nacionalizmas neretai skleidžiasi tik kaip radikali politinė jėga.

Bet dabarties pilietinė visuomenė yra nedėkinga savo „gimdytoji“. R. Grigas (1998) pagrįstai susirūpinęs, kad Lietuvoje pilietinės visuomenės susidūrimas su kultūriškai nusilpusiu etnosociumu pastarajam gresia ne tik tolesniu etnokultūriniu bei tautinės savimonės „išsibarstymu“, bet ir po jo žengiančia tolesne socialine destabilizacija, pragaištingo pobūdžio socialine diferenciacija, deviacija, kriminogenezacija ir pan. Tačiau Lietuvoje nacionalizmo paūmėjimo ir pilietinės visuomenės kūrimosi chronologinis sutapimas neperaugo į dramatiškus įvykius, sukrėtusius ne vieną Pietryčių Europos šalį, net nesukūrė įtampų, būdingų kaimyninei Latvijai.

Istorija patvirtina, kad nacionalinis pakilimas reiškia pilietiškumo bumą. Bet vėliau nacionalizmo ir pilietiškumo keliai išsiskiria. Nacionalizmo negalima tiesiogiai kaltinti dėl šio skirties, stabdančios pilietinės visuomenės tapimą Lietuvoje. Istorinės aplinkybės lėmė, kad nacionalizmas Lietuvoje pirmiausia skatino pilietinės visuomenės antisistemiškumą ir tik po to sistemiškumą, t. y. valstybinį lojalumą. Antisistemiškumo objektas visada buvo realus –

svetima valstybė. Sistemiškumo objektas modernioje Lietuvos istorijoje dažniausiai buvo tik nacionalinės valstybės idėja. Nacionalizmo ir antisistemiškumo prieštaravimas galiausiai lėmė tai, jog valstybės indėlis į pilietinės visuomenės tapimą visais istoriniais laikotarpiais veik nepastebimas.

### **Pilietinės visuomenės raidos Lietuvoje bruožai**

Nors nacionalizmas ir antisistemiškumas jau nėra vieninteliai dabartinę Lietuvos pilietinę visuomenę telkiantys veiksniai, tačiau šie pilietinės visuomenės ištekliai dar ilgai turės įtakos jos raidai.

Tuo tarpu pilietinė visuomenė Lietuvoje stokoja veiksmingo valstybės pritarimo ir paramos. Pilietinės visuomenės skatinimas turi būti racionalus valstybės tikslas. Bet pilietinę visuomenę gali skatinti tik tokia valstybė, kur valstybės valdžia yra netiesioginė žmogaus galia žmogui, kylanti ne iš priklausymo nuo daiktų ir vertybių, o iš būtinumo paklusti bendros veiklos reikmėms. Modernios valstybės užuomazgos Lietuvoje ėmė formotis tik XX amžiaus 3-iajame dešimtmetyje. Tuomet pamažu ėmė rasti ir savarankiškos organizacijos, nekontroliuojamos valstybės. Ekonominė prasme plėtojantis kapitalizmui visuomenės ir pavienių jos narių patyrimas aprėpė du dešimtmečius. Tačiau autoritarinis politinis perversmas ir stipri bažnyčios įtaka nepaliko didesnės erdvės laisvam apsisprendimui valstybės atžvilgiu, juolab laisvam vienijimuisi į nevalstybines organizacijas. Valstybės ir bažnyčios pastangos įtakoti visuomenę ir ją valdyti sutapo. Religinis pilietinės visuomenės segmentas neišvengiamas, tačiau jis tik tada tampa homogeniška jos dalimi, jeigu bažnyčia vadovaujasi principu, kad jos dogmatikai paklustama laisvanoriškai, o piliečio sąžinės laisvė nėra varžoma valstybės. To negalima pasakyti apie Pirmosios Respublikos laikų Lietuvos visuomenę. Bažnyčia Lietuvoje pasižymėjo karingumu, o tai rodė, kad ji neapsiribojo poveikiu tiems žmonėms, kurie gimė jos įtakos sferoje, bet siekė įtakos ir tiems visuomenės nariams, kurie buvo už jos dvasinio

poveikio ribų. Tuo metu buvo siekiama, kad atskiras individas būtų pajungtas valstybei ir bažnyčiai, o tai rodė, kad jo vienijimosi laisvanoriškumas ir lokumas buvo problemiškas. Tokie buvo Reformacijos sustojimo Lietuvoje padariniai. Bažnyčia Lietuvoje nelegitimavo pilietinės visuomenės. Politinėje sociologijoje pastebima, kad katalikiškos bendruomenės pasižymi santykinai didesniu polinkio į etatizmą (autoritarinę jo formą) bruožų rinkiniu, nei protestantiškos bendruomenės.

Dar retesnės nevalstybinės organizacijos, buvusios Lietuvoje iki nepriklausomybės paskelbimo 1918 m., neturėjo pilietinės visuomenės savybių. Su svetimųjų sukurtu valstybės institutu negalėjo būti bendradarbiaujama siekiant bendrų tikslų. Kapitalizmas vėlavo, o apie demokratiją carinės Rusijos ir kaizerinės Vokietijos metais nereikia nė kalbėti.

Savaime suprantamais laikomi sovietinio laikmečio padariniai pilietinei visuomenei Lietuvoje. Bet tik toks pilietinės visuomenės ištakų Lietuvoje aptarimas yra nepakankamas. Negalima įžvelgti tarybinės valstybės pastangų skatinti nevalstybinę politiką; priešingai, valstybė naikino bet kokias pastangas spręsti viešuosius reikalus be jos dalyvavimo. Visas socialinių santykių tinklas buvo suvalstybtas. O stalinizmo metais buvo naikinamas skirtumas tarp privataus ir viešo gyvenimo. Sovietinė valstybė buvo ne tik politikos, bet ir ekonomikos, informacijos ir tiesos monopolistė. Toks monopolis rėmėsi oficialia marksizmu paremta doktrina, kurioje pilietinei visuomenei apskritai nėra vietos, kadangi pilietinė visuomenė yra lojali valstybei, o ne valstybės duobkasys. Būtent Marxo valstybės sociologija tapo bolševikų teoriniu pamatu kuriant totalitarinę partiją-valstybę. Kaip žinoma, valstybę marksizmas suvokia kaip dalies visuomenės viešpatavimo visai visuomenei įrankį. Galiausiai valstybės „mirčiai“ pasirodžius perdėm tolima perspektyva, sovietinė doktrina paskelbė „visos liaudies valstybę“, kurios monopolistinė esmė nepakito. Tokios aplinkybės lėmė jeigu ne individo kolaboravimą su valstybe, tai tikrai jo prisitaikymą. Drauge tai lėmė ir spartų „realiojo socializmo“ santvarkos subyrėjimą atsiradus par-

tijos-valstybės bejėgiškumui ir skilimui.

Po tokio sovietmečio vertinimo pilietinės visuomenės ištakų ieškojimai, atrodo, teturi jos nebuvimo dar argumentuotesnio įrodymo paskirtį. Tačiau ir sovietmetyje dera paieškoti pilietinės visuomenės oazių, jeigu pilietinės visuomenės raiškos netapatiname tik su rezistencija. Galima ginčytis su nuomone, anot kurios, pilietinės visuomenės kūrimas Lietuvoje po nepriklausomybės iškovojo pradžią iš esmės tuščioje vietoje. M. Šaulausko (1998 a), V. Leonavičiaus ir S. Keturakio (2002) tyrimai formuoja perspektyvesnę sovietinio laikotarpio – modernėjančios visuomenės - analizės kryptį.

Diskusijos pradžia visiškai nepakankama latentinės pilietinės visuomenės sovietmetyje hipotezė. Sovietinis institucinis vienalytiškumas nesugebėjo aklinau užgožti individų savivokos. Juolab, kad pats režimas buvo priverstas įtraukti piliečius į viešąją veiklą ne tik per dalyvavimą rinkimuose, bet ir iš esmės privalomą narystę įvairiose organizacijose, dalyvavimą šventinėse demonstracijose ar mitinguose (Jasiulevičienė 1999; Howard 2002). Žinoma, šitaip režimas kontroliavo nepatenkintus ir patenkino lūkesčius tų, kurie norėjo būti aktyvūs. Tačiau tam tikra tvarka niekada nebūna absoliuti. Sovietiniu laikotarpiu buvo pripažįstami formalios ir neformalios visuomenės organizacijos lygiai, tačiau buvo visokeriopai pabrėžiama, kad tarp jų nėra skirties, išskyrus antivalstybines neformalias organizacijas. Į tokių organizacijų sąrašus pateko ne tik kriminalinės, rezistencijos ir disidentinės grupės, bet ir tos organizacijos, kurios nesusikubdavo deklaruoti lojamumo sovietiniam režimui arba tiesiog bandė puoselėti kai kuriuos papročius ir tradicijas.

Pilietinės visuomenės „statybine medžiaga“ tapo suvoktas pasitraukimas nuo komunizmo principų. Tai nebuvo viešas ir sistemiškas veiksmas. Tokio pasitraukimo mastas išaugdavo sovietinio režimo kritiniais metais. Bet iš tikrųjų tai buvo savotiška „tylioji visuomenė“, pasižyminti abejingumu sovietiniam režimui (Krištopaitis 1995). Tik tokios visuomenės buvimu, tik esant pasitraukimo nuo komunizmo principų segmentui galima paaiškinti Lietuvos visuo-

menės ryžtą ir savitvardą lemiamais nepriklausomos valstybės kūrimo momentais. Bet tai tebuvo „mikro“ pilietinė visuomenė šeimos ar net atskiro individo lygmenyje. Išimties nesudarė ir disidentinis judėjimas. Tačiau negalima nematyti tos buvusios skirties, nors ir labai menkos, tarp politinio režimo monopolizuotos valstybės ir visuomenės, kuri atremdama valstybės represijas galutinai nesusitapatino su politiniu režimu.

Atkreiptinas dėmesys į labai svarbią sovietinio laikotarpio visuomenės analizės aplinkybę – sovietologijos metodologinį ydingumą, kuris netruko pereiti ir į pokomunistinius sovietinės tikrovės tyrimus. Ta yda – konfliktinio požiūrio ignoravimas. Šitaip sovietinė visuomenė „neteko“ skirtingų tautinių ir religinių interesų, jau nekalbant apie kitus socialinius ir ekonominius interesus ir priešinimąsi dominavimopaklusimo santykių sistemoje.

Pilietinės visuomenės tapsmas Lietuvoje klostosi itin sudėtingoje situacijoje. M. Šaulauskas (1998 b) linkęs manyti, kad veiklios tarpukario Lietuvos pilietinės visuomenės dalys buvo atkurtos restitucinio socialinio kismo. Tokią mintį palaiko ir J. Palidaukaitė (1997). M. Šaulauskas argumentų tokiai išvadai ieško pilietinės visuomenės principų (moralinių normų, etiketo, kaitos, darybos ir veiklos taisyklių) tęstinume arba normatyviniame pilietiškumo kode. Bet toks tęstinumo motyvas tėra tik pilietinės visuomenės kontūro išlaikymas. Tačiau toks motyvas laikomas pakankamas teiginiui, jog po 1987 m. greičiausiai kito pilietinė visuomenė, kuri ir yra pagrindinė revoliucinės pokomunistinės kaitos vykdytoja (Socialiniai pokyčiai 2000). Atrodo, šitaip pilietinės visuomenės prasmė susiaurinama iki to, kas vienu atveju yra vadinama agoralu, o kitu atveju – lojalumu (ir priklausomybe) savai valstybei; pilietinė visuomenė, kaip formaliai nepriklausomas nuo valstybės darinys tėra daugiau antisisteminė būseną. Ši būseną vėlgi tėra pilietinės visuomenės tapsmo procesas, o ne nors kiek labiau apčiuopiamas jos pavidalas. Prasminga M. Šaulausko (1998 b) nubrėžta skirtis tarp pilietinės visuomenės tapsmo revoliuciniu pokomunistinės kaitos laikotarpiu 1988-1992 m. ir evoliuciniu laikotarpiu. Tačiau „sukūrus“ pilietinę

visuomenę pirmajame laikotarpyje, antrajame laikotarpyje tenka arba ją perdėm idealizuoti, arba net kalbėti apie jos „atsiraukimą“. Pirmuoju atveju pilietinei visuomenei Lietuvoje suteikiama net socialinės skirties „pažabojimo“ funkcija (Socialiniai pokyčiai 2000), o antruoju atveju jos net pasigendama (Krištopaitis 1995).

Akivaizdžiau yra tai, kad dėl visuomenės etatizacijos sovietiniais metais padarinių pilietinės visuomenės tapsmas prasidėjo nuo aiškiai perteikto antisistemiškumo. Atgimimo sąjūdžio laikotarpiu pilietinės visuomenės politiškumas neturėjo nieko bendro su sisteminės pilietinės visuomenės politiškumu. Iš tikrųjų to meto pilietinei visuomenei buvo būdingas monolitiškumas ir perdėta politizacija. 1988-1990 m. piliečių organizacijos pačios politizavosi tradiciniame prasme ir atitinkamai tapatinosi su būsima ir esama nepriklausoma valstybe. Iš tikrųjų teorinis sistemiškos (kooperuojančios – M. Šaulausko terminas) pilietinės visuomenės instrumentarijus neaptinka pilnakraujės pilietinės visuomenės Lietuvoje.

Kad pilietinė visuomenė Lietuvoje gyva, byloja 1988-1991 m. masiniai renginiai, kurie, anot S. Rapoporto (1997), turi būti apibūdinami kaip teigiamo kolektyvinio elgesio reiškiniai. Šiuose renginiuose pasireiškęs svarbiausias pilietinės visuomenės elementas – laisvatoriškas dalyvavimas ir socialinės reikšmės savivoka. O tai jau iš esmės skyrėsi nuo masinių sovietmečio ritualų. Nors Sąjūdis buvo masinis politinis judėjimas, tačiau jis įkūnijo ir pilietinės visuomenės idėją, paskatino kurtis būtent pilietinės visuomenės ryšius (Palidaukaitė 1997). 1991 m. Teisingumo ministerijoje buvo įregistruotos 223 savaveiksmės piliečių organizacijos.

1990-1992 m. Lietuvos pilietinės visuomenės raidai principinės reikšmės turėjo dviejų nesuderinamų fenomenų koegzistencija. Viena vertus, tai buvo savos valstybės fenomenas, kita vertus, tai buvo viešosios valdžios fobijos fenomenas. Šis prieštaravimas turėjo naikinantį poveikį ir pilietinei visuomenei, ir valstybei; ir pilietinė visuomenė, ir valstybė Lietuvoje po pusantro dešimtmečio raidos išlieka silpnos.

Sava valstybe visuomenė buvo linkusi pasi-

tikėti *a priori* ir tiesiog atidavė jai tokias galias, kurių pastaroji negali suvaldyti. Pati pilietinė visuomenė, dar netapusi pakankamai masyviu nevalstybinių sąsajų tinklu, iš tikrųjų pasmerkė save merdėjimui. Sukūrus suverenią valstybę, sovietinio režimo antipodas – antisisteminė pilietinė visuomenė – labai greitai pasuko netikėtu keliu, iš esmės išlikdama antisistemiška, papildomai įgydama net antipolitiškumo bruožų. Viešosios valdžios fobija rimtai ir ilgam sutrikdė valstybės tvirtėjimą. Vėliau politinės valdžios fobija peraugo į masinį nepasitikėjimą valstybės institutais ir juos valdančiais žmonėmis. Tokioje aplinkoje nepasitikėjimą galima apibūdinti kaip antisistemiškumo raiškos formą. J. Paliduskaitė (1997) pažymi, kad 1992-1994 m. piliečių tikėjimas magiška nepriklausomos valstybės galia pamažu blėsta, suvokus, kad valstybė ir toliau liko savitiksliis dalykas, o ne priemonė pilietinėms teisėms ir laisvėms įtvirtinti. Antisistemiškumas Lietuvoje pasiekė tokią būseną, kai dalis visuomenės narių teigia: „O man buvo geriau prie sovietų“. Neradikali populistinė problemos formuluotė būtų tokia: pilietinė visuomenė tapo valstybės oponentu. M. Šaulauskas (1998 b) dar labiau švelnina situaciją teigdamas, kad pilietinė visuomenė tapo ne valstybės, o tik „valdžiai atstovaujančios valdančiosios politinės visuomenės“ oponentu. Situacija iš esmės panaši visoje pokomunistinėje Vidurio Rytų Europoje. A. Guogis (2000) pažymi, kad pokomunistinėse šalyse nematyti ženklų, jog pilietinės visuomenės organizacijos ir judėjimai pasižymėtų teigiamu požiūriu į valstybę.

Pastaruoju metu pilietinės visuomenės raidai Lietuvoje būdingas materialinės naudos ir dvasingumo konfliktas. 1990 m. Lietuvoje, kaip ir dar 42 šalyse, atlikti R. Ingleharto organizuoti vertybių kaitos tyrimai. Detaliau to tyrimo rezultatus aptaria A. Savicka (1999). Tyrimo duomenys byloja apie aukštą pomaterializmo indeksą Lietuvos visuomenėje. Esminis pomaterializmo veiksnys yra visuomenės ir individuali ekonominė gerovė. Tuo tarpu Lietuvoje, esant mažai BVP daliai vienam gyventojui (1990 m. apie 3000 USD), pomaterializmo indeksas buvo 20-30 proc. aukštesnis nei kitose

pokomunistinėse šalyse, turėjusiose BVP dalį iki 4000 USD. Tik Čekoslovakijoje pomaterializmo indeksas prilygo Lietuvai. Tokią situaciją galima paaiškinti nepriklausomybės euforija Lietuvoje. Bet svaresniu veiksnium galima laikyti katalikybės išugdytą metafizinį dvasingumą. Pas mus vyrauja orientacija į dvasingumą, neigiant apibrėžtą ir materialiai tikslų darbą ir produktyvumą. Tokio požiūrio atvejų turime nedaug (Pruskus 2001). Iš tikrųjų religinės socialinės organizacijos viliasi ne tik pilietinės visuomenės institucionalizacijos, bet ir jos kontrolės perspektyva.

Apskritai pilietinė visuomenė klostosi prieštaringai; vargu ar galėtų klostytis kitaip. Pilietinės visuomenės raidos kraštutinumai – perdėta politizacija ar depolitizacija – neleidžia jai pasiekti tokio lygio, kai nepriklausomi nuo valstybės pilietiniai institutai gali pradėti socialinę ekonominę kontrolę. Tokia kontrolė yra neišvengiama, nes socialinis ir ekonominis pliuralizmas ribojasi su visuomenės fragmentacija ir todėl skatina susitarimą, kurį pilietinėje visuomenėje įkūnija mažesni nei valstybės dariniai.

Lietuvoje, priešingai, stebimos pastangos suvalstybinti atskirus pilietinės visuomenės darinius ir šitaip riboti subpolitikos sklaidą. Tai nereikalauja kokių nors ypatingų valstybės pastangų. Galima įžvelgti du pagrindinius valstybės intervencijos į pilietinę visuomenę būdus. Vienas būdas atsirado ne be pačios pilietinės visuomenės – tai jos bejėgiškumas. Aktyvus pokyčių reikalavimas ėmė užleisti vietą (o gal net nebuvo prasiveržęs?) požiūriui į visas problemas kaip į neišvengiamybę, dažniausiai nulemtą išorinių aplinkybių. Tokioje situacijoje visi sprendimai traktuojami kaip pastangos prisitaikyti prie neišvengiamų išorinių sąlygų. Šitaip eskaluojamas pilietinės visuomenės bejėgiškumas. Tai – stipriai užmaskuotas pilietinės visuomenės valstybinimo būdas. Antras būdas yra finansinė valstybės parama. Valstybei labiau remiant pilietinės visuomenės organizacijas, riba tarp valstybės ir pilietinės visuomenės turi tendenciją nykti. O tokios ribos nykimas iš tikrųjų reiškia valstybinės politikos formos sferos plėtimąsi. Tokio plėtimosi pavyzdžiu gali būti laikomas visuomeninių politinių organizacijų

depolitizacija 1994 m.

Valstybinimas palietė ir politines partijas. Politinių partijų prasmė – valstybės valdžios siekimas. Bet tai dar neturėtų reikšti jų tapatybės su valstybe. Pastaroji reiškia politinių partijų kaip pilietinės visuomenės agentų funkcijos praradimą. „Partijų valstybė“ stengiasi užblokuoti politikos segmento atsiradimą pilietinėje visuomenėje, skatindama tik piliečių partinę tapatybę.

Pilietinės visuomenės sklaidą Lietuvoje riboja ekonominis šalies atsilikimas. Pastebėta, kad socialinių judėjimų pakilimas susijęs su ekonominiu augimu ir jo rezultatų socialinės transformacijos stoka. Ekonominė prasme daugumos Lietuvos gyventojų laisvė yra labai ribota. Įprasta manyti, kad pilietinė visuomenė turėtų remtis ekonominio pakilimo sukurtą „viduriniąją klasę“. Be to, kad pastaroji klostosi labai vangiai ir išlieka didelė visuomenės priklausomybė nuo valstybės institutų, Lietuvoje didėja socialinė atskirtis (Socialinis struktūrinimasis 1999). Didėjančios dalies visuomenės narių atsidūrimas už visuomenės ribų reiškia, kad negrįžtamai prarandamas pilietinės visuomenės potencialas. Naujas Lietuvos pilietinės visuomenės raidos etapas sutapo su sparčiai ir grasinančiu mastu išaugusia bedarbyste. Lietuvos miestose ir atskirose kaimo vietovėse atsiranda kažkas panašus į socialinius geto. Sunkiai prognozuojama ir migrantų integracija į neturtingą visuomenę. „Užribio klasė“ ne tik apolitiška, bet net asociali, t. y. prarandanti (praradusi) ryšį su visuomene, jos institucijomis ir organizacijomis. Tokioje aplinkoje galimi neprognozuojami protesto protrūkiai, didinantys visuomenės fragmentaciją.

Nors Lietuvos visuomenė yra iš esmės darbo užmokesčio visuomenė (pagrindinis pragyvenimo šaltinis yra darbo užmokestis), tačiau nėra nė vienos stiprios organizacijos, kuri atstovautų šių žmonių interesus. Profesinių sąjungų potencialas nedidelis nei įtakos, nei narystės prasme. Profesinių sąjungų nariai nesudaro nė 2 procentų dirbančiųjų (1990 m. ši dalis sudarė 42,7 proc.). Didesnę įtaką turi darbavių asociacijos.

Lietuvoje nėra stiprių socialinių judėjimų. Moterų ir ekologinis judėjimai silpni. Studen-

tų judėjimas nė neužsimezga. Visi kiti potencialūs judėjimai išlieka cechiniai, t. y. profesiniai ir viliasi profsajungomis. Žemdirbių akcijos, neigaliųjų, priešpensijinio amžiaus žmonių ir kiti judėjimai turi proginį pobūdį. Tokios situacijos ištakos glūdi socialinių judėjimų politiškumo ir/arba apolitiškumo kraštutiniuose. Pirmuoju atveju jų negalima atskirti nuo politinių judėjimų, kitu atveju jie pasmerkti žlugti todėl, kad nemato jokios galimybės atsižvelgti į politinę konjunktūrą.

Lietuvoje sukurtas ne vienas tūkstantis nevyriausybių organizacijų (1995 m. jų skaičius priartėjo prie 5 tūkst., vėliau kasmet padidėdamas vidutiniškai 200-300 naujų darinių). Pastebėta, kad pokomunistinėse šalyse dalis organizacijų apskritai susikūrė ne dėl jų pačių poreikio šių šalių piliečiams, bet dėl finansinės paramos iš Vakarų demokratijų (Howard 2002). Nevyriausybinių organizacijos nėra suburtos „iš viršaus“, todėl jos yra labai įvairios, neretai priiima riziką spręsti nepopuliarias problemas. Nevyriausybinių organizacijų veikloje dažnai nesunku išžvelgti nesutapimą tarp politinio gyvenimo realijų ir pilietinės visuomenės lūkesčių. Pastebėta, kad nevyriausybinių organizacijų per daug sureikšmina savo vaidmenį ir galimybes, nepastebėdamos savo ribotumo, net veiklos motyvacijos stygiaus (Juozaitis, Vilimienė 2000). Lietuvoje yra visiška nevyriausybinių organizacijų kūrimo ir veikimo laisvė, tačiau jų veiklos efektyvumas problemiškas, o narystė negausi. Dar mažiau asmenų gali nurodyti veikiančias nevyriausybines organizacijas. Nevyriausybinių organizacijų gausybė neturi veikiančios jėgos bruožų, ji neturi nė statiško tinklo, t. y. susisiejimo savybių. Pilietinės visuomenės konsolidacinis potencialas išlieka menkas. Beveik 80 proc. piliečių nedalyvauja jokios organizacijos veikloje (*Europa ir mes* 2001). Tokiu būdu piliečiai, nedalyvaudami savanoriškose organizacijose, riboja savo galimybes įgyti įgūdžius, reikalingus bendruomenės reikalų tvarkymui.

Situacija iš dalies paaiškinama tuo, kad krizės metu susiklosto ne tiek nuoseklūs ir platūs naują tvarką teigiantys judėjimai, kiek radikalūs ir dažniausia lokalūs, anomija ir marginalumu

pasirūpinę patys įvairiausi trumpalaikiai proveržiai. Krizei tęsiantis, ši heterogeniška visuomenė gali susijungti į masinių antisisteminę socialinę darinių ir užsimoti keisti esamų visuomeninių santykių struktūrą. Tokioje situacijoje valstybė, kaip stabilumo garantas, stengiasi stiprėti etatistiškai, t. y. išplėsti visuomenės valdymo ir telkimo, iš tikrųjų mobilizavimo, funkcijas.

Valstybė Lietuvoje „stiprėja“ pilietinės visuomenės sąskaita. Šios „sąskaitos“ kaina – dar mažesnė galimybė sleistis pilietinei visuomenei, jos grupėms ir judėjimams. Politikai ir valdininkai neformaliame lygmenyje nepripažįsta pilietinės visuomenės, neižvelgia joje lygiavertės politinio proceso dalyvės, laiko ją nekompetentinga įsiliesti į politinių sprendimų formavimą ir įgyvendinimą. Lietuvoje dar nėra žinoma, kaip praktiškai veiktų piliečių komitetai kaip patarėjų ar valdymo grupės, kaip atsakingos geros kaimynystės organizacijos (Raipa 2001). Etatizmo šalininkai pilietinėje visuomenėje geriausiu atveju išvelgia atskiras, politiniam procesui esminės, t. y. sisteminės įtakos nedarančias interesų grupes. Politikai ir valdininkai siekia išvengti pilietinės visuomenės kontrolės. O tai negali neskatinti dar didesnio pilietinės visuomenės antisistemiškumo. Visiškai neatsitiktinai pilietinė visuomenė Lietuvoje labiau reiškiasi per radikalias protesto akcijas, blokadų mitingus ir pan. Pilietinės visuomenės antisistemiškumas graso politikos ir visuomenės apskritai fragmentacija. Tokios visuomenės politizacijos siekiai gali paskatinti ne jos konsolidaciją, bet fragmentaciją. Prisiminkime, kad pilietinė visuomenė kaip sisteminis darinys turėtų derinti savo veiksmus su valstybės institutais, žinoma, jeigu tokios pastangos susilaukia atgarsio. Jo Lietuvoje ir stokojama. Valstybė antisisteminius pilietinės visuomenės veiksmus traktuoja kaip radikalių, nepajėgiančių integruotis į bendravaltybinius interesus, grupių veiklą. Vakarų civilizacijoje tarp valstybės ir visuomenės susiklostė toks ryšys, kad valstybei pakrikus tuojau pat išryškėdavo tvirta pilietinės visuomenės struktūra. Lietuvoje išliekantis pilietinės visuomenės antisistemiškumas eliminuoja tokios atramos galimybę valstybės krizės atve-

ju. Iš tikrųjų Lietuva ištisą dešimtmetį gyvena gilios valstybinės politikos krizės sąlygomis. Nevalstybinės politikos, subpolitikos sklaida Lietuvoje minimali. Pamirštama, kad pilietinės visuomenės paskirtis ne politikų ir valdininkų kontrolė, o politikos efektyvumas, nuo valstybės pečių nuimant dalį viešųjų reikalų arba sugrąžinant valstybei centralizuoto valdomumo gebėjimus.

Etatizmas tarpsta todėl, kad Lietuvoje per didelės viltys siejamos su valstybiniu, sutelktu vienoje institucijoje centralizmu, kuris iš tikrųjų skelbia ir remiasi visuotinės politinės lygybės (ir dalyvavimo) bei pasirinkimo t. y. politinės demokratijos idealais. Ne visuotiniai, bet realistiškesni pilietinės visuomenės institutai nesuskumba paskui šiuos idealus. A. Touraine'o (1998) žodžiais tariant, individas, gebantis išsilaikyti ir iš transcendentinių principų, ir iš komunitarizmo taisyklių dvigubos „globos“, išlieka perspektyvos reikalu. Valstybės lyderiai, politiniai elitai apskritai mano galintys ir privalo tokią visuomenę „patempti už ausų“. O tokioje aplinkoje tarpsta emancipacinės politikos siekiai, kadangi atsiranda takoskyra *mes-jie*. Savos valstybės reiškiniui čia jau nelieta vietos.

### **Lietuvos pilietinės visuomenės perspektyvos naujoje geopolitinėje ir simbolinėje erdvėje**

Lietuva atsidūrė naujoje geopolitinėje ir simbolinėje erdvėje. Jei Lietuvoje pilietinės visuomenės iš esmės stovi tik ant nacionalizmo ir antisistemiškumo pamatų, jos laukia rimtos ir svarbiausia, netikėtos metamorfozės. Tenka orientuotis ne tik į naują pilietinės visuomenės geopolitinę, bet ir simbolinę erdvę.

Gilūs ir visaapimantys technologiniai pokyčiai sukuria globalias pilietinės visuomenės raidos aplinkybes. Pilietinės visuomenės struktūra iš dalies primena tokią visuomenę, kuri dabar dažniausiai vadinama tinkline visuomene. Pagrindiniai šios visuomenės atributai yra pomaterialumas, informatyvumas, veiklos saviprogramavimas, individuali tapatybė ir segmentiškumas. Visiškai naujai skamba klausimas, kokie gali klostytis valstybės ir pilietinės

visuomenės santykiai tokioje aplinkoje? Juos galima apibūdinti masinės demokratijos pabaišos ženklais. Atskiras individas daugiau orientuojasi į save ir atskirą socialinį segmentą nei į visuomenę ir jos gyvenime dalyvauja vis diskretiškiau. Drauge toks individas mano galįs spręsti apie visuomenės gyvenimo reikmes ir reikalauja viešosios politikos proceso atvirumo savo nereguliariam dalyvavimui. Viešajai politikai prarandant masiškumą, bet ne informatyvumą (jis, priešingai, auga) pilietinės visuomenės politinės sąsajos – subpolitika – tampa dar aktualesnės. Tačiau sunku įžvelgti nors kiek didesnę šių dviejų politikos formų viena kitos stiprinimą – tarp valstybinės politikos formos disfunkcionalumo ir subpolitikos funkcionalumo nėra tiesioginės priklausomybės. Nes subpolitika – šis pilietinės visuomenės politizacijos produktas – reiškiasi nesuskaičiuojama daugybe mažų, laikinų judėjimų, nuolat besiformuojančių, žlungančių ir vėl susidarantių junginių.

Modernėjanti Lietuvos visuomenė ir pavieniai jos nariai kelia naujus reikalavimus politikai, galima įžvelgti savotiško nevalstybinės politikos „puolimo“ perspektyvą. Politika Lietuvoje jau driekiasi už valstybės ribų. Civilizacinio raštingumo ir komunikacijų aplinkoje atsiveria naujos pilietiškumo galimybės. Politikos „puolimas“ nereiškia, kad ji persmelkia ir reglamentuoja visą žmogiškąją veiklą, o valstybė „miršta“. Nei pirmasis, nei antrasis procesai nebūtini ir net žalingi. Iš tikrųjų turėtų klostytis valstybę racionaliai ribojanti pilietinė visuomenė, gebanti viešai spręsti tas bendrabūvio problemas, kurių valstybė įveikti nepajėgia dėl savo ontologinio ribotumo.

Pilietinės visuomenės perspektyvos neturėtų būti siejamos su senais kriterijais. Privalu matyti naujus pilietinės visuomenės siekius, kurie bent iš dalies jau matomi pirmynėigėse šalyse. O tai yra: valstybės vaidmens ribojimas ir subpolitikos skatinimas; pliuralizacija; rėmimas visais, pačiais įvairiausiais socialiniais sluoksniais; atsakingumo didėjimas; internacionalizacija; pastovus naujų institutų kūrimas.

Kadangi Lietuva tampa pirmynėigio pasaulio sudedamąja dalimi, jai teks atsiverti ir šioms

pilietinės visuomenės raidos tendencijoms. O tai nebus trumpalaikis ir neskausmingas aktas.

## Išvados

Straipsnyje išdėstyto bandymo rekonstruoti pilietinės visuomenės sąvoką svarbiausias motyvas akcentuoja pilietinės visuomenės politinio komponento atsiradimo būtinybę. Pilietinės visuomenės politinės sąsajos sukuria subpolitikos arba nevalstybinės politikos reiškinių. Tokiu būdu skleidžiamos de-etatizacijos idėjos. Rekonstruota pilietinės visuomenės sąvoka implikuoja du netapačius, bet sinchroniškus vyksmus: pilietinė visuomenė nėra sukuriamą „iš viršaus“, tačiau ji nėra tik savikūros išdava.

Remdamiesi rekonstruota pilietinės visuomenės analitine konstrukcija galime pastebėti, kad nors pilietinė visuomenė Lietuvoje silpna, tačiau ji gyva. Pilietinės visuomenės tapsmui ir raidai Lietuvoje būdingos nepolitiškumo–politiškumo, sistemiškumo–antisistemiškumo, konsolidoutumo–fragmentuotumo, lokalumo–globalumo dilemos. Be universalaus šių dilemų turinio, Lietuvoje stebima ir unikalumu pasižyminti jų raiška.

Lietuva dar neišsiveržė iš valstybės ir pilietinės visuomenės kūrimo(si) „asinchroniškumo rato“. Nederėtų vienareikšmiškai teigti, jog pilietinė visuomenė Lietuvoje kaskart klostosi iš naujo po nacionalinės valstybės sukūrimo. Bet Lietuva neturi nors kiek didesnio pilietinės visuomenės ir valstybės nenutrūkstamos koegzistencijos patyrimo, jos raida yra diskretiška. Pilietinei visuomenei Lietuvoje nepavyksta atsikratyti antisistemiškumo ir savos valstybės atžvilgiu, nors antisisteminės vertybės būna susiklosčiusio svetimos valstybės atžvilgiu. Toks asinchroniškumas nepalankus nė vienai besikuriančiai sistemai. Nepalankumas tuo didesnis, kuo daugiau pastangų skiriama nepolitiniam pilietinės visuomenės pobūdžiui įtvirtinti.

Pilietinės visuomenės politizacijos, jos politinės komponentės aktualizacijos motyvas Lietuvoje išlieka atgrasus, tapatinamas su valstybės siekais kontroliuoti pilietinę visuomenę, t. y. su etatizmu. Iš tikrųjų tegalima tikėtis tik pilietinės visuomenės išvalstybinimo, bet ne vi-

siško jos depolitizavimo. Nevykstant pilietinės visuomenės politizacijai arba neaugant pastangoms atskirus bendrus visuomenės reikalus spręsti ir be valstybės ar esant jos mažesnei įtakai, valstybės intervencionistinių siekių nepavyks niekada ir niekuo apriboti.

Taigi pilietinės visuomenės ir valstybės skirtis Lietuvoje dar nepalieka didesnių šansų jų sąveikavimui, o sykiu ir abiejų modernėjimui. Tokios situacijos ištakose glūdi nacionalizmo ir antisistemiškumo prieštaraavimas, kuris jau nėra istoriškai perspektyvus. Antisistemiškumo inercija atvedė prie nepateisinamų siekių depolitizuoti pilietinę visuomenę ir nebendradžiauti su valstybe. Antisistemiškumas yra rimtas save aktyvuojančios, t. y. negrįžtamai tvirtos pilietinės visuomenės tapimo kliuvinys. Lietuvoje nėra plačių pilietinių judėjimų, kurie labiau siektų visuomenės gyvenimo kaitos, o ne valstybinės valdžios.

Pilietinės visuomenės užuomazgos Lietuvoje patiria ne tiek reikalingą valstybės para-

mą, kiek intensyvų intervencionizmą. Politinės demokratijos prievalė pilietinei visuomenei – atverti laisvam individui galimybes pačiam pasirinkti savo tikslus ir tvarkantis su bendrapiliečiais nustatyti tą ar kitą socialinę tvarką – išlieka neįvykdyta. Galima stebėti valstybės organizuotumo ir visuomenės segmentacijos bei dezorganizacijos augimą. Tokie situacijoje pilietinė visuomenė tiesiog „saugo“ savo antisistemiškumą. Visa tai byloja apie abiejų mūsų visuomenės organizacijos lygių – valstybinio ir pilietinio – silpnumą. Tokie situacijoje Lietuvos pilietinės visuomenės ne tik vidinis konsolidacinis potencialas, bet ir atsivėrimas globaliems procesams išlieka problemiškais. Tačiau Lietuvai tampant pirmynėigio pasaulio sudedamąja dalimi, ji negali išvengti pilietinės visuomenės raidą įtakojančių naujų veiksmių: pomaterialumo ir informatyvumo. O tai gali tapti svariu pilietinės visuomenės ir valstybės „lojalios takoskyros“ tapimo argumentu.

## Literatūra

- Beck U. (1993). *Die Erfindung des Politischen*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Dahrendorf R. (1996). *Modernusis socialinis konfliktas*. Vilnius: Pradai.
- Degutis M. (1995). Penkeri pilietinės visuomenės formavimosi metai: visuomenės reformos ir politinė kultūra. *Politologija*, 1 (6): 22-53.
- Diamond L., Plattner M. F. (ed.). (1996). *Global Resurgence of Democracy*. Baltimore, London.
- Cohen J. L., Arato A. (1992). *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Gellner E. (1994). *Conditions of Liberty. Civil Society and Its Rivals*. London: Hamilton
- Giddens A. (2000). *Modernybė ir asmens tapatumas: asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje*. Vilnius: Pradai.
- Grigas R. (1998). *Socialinių įtampų laukai Lietuvoje (kritinė sociologinė XX a. pabaigos panorama)*. Vilnius: VPU leidykla.
- Guogis A. (2000). Socialinės politikos modeliai. Vilnius: Eugrimas.
- Howard M. M. (2002). The Weakness of Post-communist Civil Society. *Journal of Democracy*, Vol. 13, No.1, pp. 157-169.
- Europa ir mes*. Kolektyvinė monografija. (2001). Vilnius: Gervėlė.
- Jankauskas A., sud. (2002). *Politinė kultūra ir visuomenės kaita*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas.
- Jasiulevičienė R. (1999). Dalyvavimas ir komunikacija. In: Matakas J., sud. *Šiuolaikinė valstybė*. Kaunas: Technologija, p. 67-77.
- Juozaitytė A., Vilimienė R. (2000). Nevyriausybinių organizacijų: nuo aiškos strategijos link efektyvios veiklos. Vilnius: Danielius.
- Keane J. (1998). *Civil Society: Old Images, New Visions*. Stanford: Stanford University Press.
- Krikštopaitis J. (1995). Pilietinės savimonės vingiai. *Filosofija. Sociologija*, 3: 47-52.
- Krupavičius A. (red.). (2001). Pilietinė visuomenė ir viešoji valdžia. Konferencijos medžiaga. Kaunas: Technologija.
- Laurėnas V. (2001). *Normalios politikos genezės atvejis. Lietuvos politinės sociologijos studija*. Klaipėda: KU leidykla.
- Leonavičius V., Keturakis S. (2002). Sovietinė globalioji modernybė ir globalumo-lokalumo suvokimas sovietinėje Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. 2: 40-49.
- Palidaskaitė J. (1994). Pilietinės visuomenės ir politinės kultūros samprata. *Filosofija. Sociologija*, 3: 54-65.
- Palidaskaitė J. (1997). Lietuvos politinė kultūra. Kaunas: Technologija.
- Pivoras S. (2000). Parapijinė pilietinė visuomenė (Šiaurės Švedijos atvejo analizė). *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. 1-2 (9): 110 - 117.
- Pruskus V. (2001). Katalikų bažnyčios kaip institucijos vaidmens kitimo prielaidos kuriant pilietinę visuomenę Lietuvoje. In: *Lietuvos sociologija amžių sandūroje. Straipsniai*

*nių rinkinys. Atsakinga redaktorė ir sudarytoja A. Vosyliūtė. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, p. 238-244.*

Putnam R. D. (2001). *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*. Vilnius: Margi raštai.

Raipa A. (2001). Viešasis administravimas ir piliečių dalyvavimas. In: *Viešojo administravimo efektyvumas*. Kaunas: Technologija, p. 333-351.

Rapoportas S. (1997). Masinė pilietiškumo šventė kasdienybės akistatoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. 1: 125-131.

Savicka A. (1999). Postmaterializmo raidos savitumai Lietuvos kultūroje. *Kultūros barai*, 5: 2-8.

*Socialiniai pokyčiai: Lietuva 1990-1998*. (2000). A. Dobryninas, V. Gaidys, B. Gruževskis, [et. al.]. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.

*Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas*. (1999). Sudarytoja ir ats. red. M. Taljūnaitė. Vilnius: Friskas.

Šaulauskas M. P. (1998 a). Lietuva iki ir po 1990-ųjų: apie modernizaciją ir galvojimo būdą. *Problemos*, 53: 5-24.

Šaulauskas M. P. (1998 b). Postkomunistinės revoliucijos želmenys: į postmodernią Lietuvą. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2: 77-94.

Štomas A. (1991). Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsipindinčios krašto ateities vizijos. *Politologija*, 2: 79-108.

Александр Дж. (1998). После неофункционализма: деятельность, культура и гражданское общество. In: *Социология на пороге XXI века. Новые направления исследования*. Москва, p. 231-249.

Александр Дж. (2002). Прочные утопии и гражданский ремонт. *Социологические исследования*, 10: 3-11.

Турен А. (1998). *Возвращение человека действующего*. Москва: Научный мир.

## Summary

### Dilemmas of Civic Society in Lithuania

The article offers an attempt to reconstruct the concept of civic society and, with the help of new instrumentation, to analyze the dilemmas of the appearance and development of the civic society in Lithuania.

In the concept of the civic society, the emphasis on its non-political and self-building character predominates. The basic motive of the attempt to reconstruct the civic society, as presented in the article, accentuates the necessity of the appearance of the political component in the civic society. The political connections of the civic society have been labeled as sub-politics or non-state politics. Not only the potential of the political connections of the civic society, but also their limits have been analyzed: the civic society is able not only to take over some of the state functions that are managed inefficiently, but, by doing it in a resolute way, to stimulate the society's fragmentation. It has also been emphasized that the concept of the civic society implies two not identical, but simultaneous actions: the civic society is not built by the state "from above", however, it is not the result of a mere self-building process, either.

The dilemmas of political - non-political, system - anti-system, consolidated- fragmentary, local - global characteristics are typical of the appearance and development of the civic society in Lithuania. Beside the universal content of the dilemmas in question, the unique character of their development in Lithuania is quite obvious.

Lithuania has not yet managed to escape from the "non-synchronic circle" of the (self)-building of the state and the civic society. The statement that the civic society in Lithuania is arising anew each time after the formation of the national state would be too categorical. However, Lithuania does not have any substantial experience of the non-interrupted co-existence of the civic society and the state, its development has been discrete. The civic society in Lithuania fails to get rid of the anti-system

approach with respect to their own country, although anti-system values usually form with regard to foreign states. The lack of synchronism is not favorable to any newly - developing system, and the more effort is made to consolidate the non-political character of the civic society, the less favorable it becomes.

The motive of the building of the politicized civic society, of the realization of its political component remains unattractive in Lithuania, as it is identified with the striving of the state to control the society. In fact, one might expect the alienation of the civic society from the state, but not its total de-politicizing. Unless the civic society is politicized, i.e. unless attempts are made to solve certain common problems of the society without the state's interference or with its minimum interference more and more frequently, the interventionist strivings of the state will never in any way yield to restriction.

Thus, the gap between the civic society and the state in Lithuania leaves no serious chance for their interrelation, and simultaneously for their modernization. The present situation results from the contradiction of nationalism and an anti-system approach, which historically is no longer promising. The anti-system approach determines the absence of widely-spread civic movements that would aim to introduce changes in the life of the society, but not merely seek for state power, in Lithuania. The inertia of the anti-system approach caused unjustifiable strivings to de-politicize the civic society and not to collaborate with the state. The anti-system approach is a serious obstacle to the appearance of self-activating, i.e. irretrievably strong, civic society.

The rudiments of the civic society in Lithuania experience not so much the necessary support from the state, but rather intensive interventionism. The duty of political democracy with regard to the civic society - to open the possibility for a free individual to set their own goals independently and together with their compatriots to establish one or another type of social order - remains

unfulfilled. In its turn, the civic society retains a strict anti-system approach. All that witnesses the weakness of both levels - the state and the civic - of the organization of our society. In such a situation, not only the internal consolidation potential of the Lithuanian civic society, but also its openness for global processes remains pro-

blematic. However, with Lithuania becoming integral part of the fast-progressing world, it cannot avoid the new factors that influence the development of the civic society: post-materialism and information, and that can become a weighty argument for the appearance of a "loyal division" between the civic society and the state.

Įteikta 2003 06 16

Pateikta spaudai 2003 07 04

Klaipėdos universitetas,  
Socialinių mokslų fakultetas,  
Politologijos katedra,  
Klaipėda, Minijos g. 153.  
prorekt2@rekt.ku.lt